

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΟΝΕΙΡΟ

Πέτρος Χαρτοκόλλης

Καθηγητής της Ψυχιατρικής - Διδακτικός Αναλυτής

Στις συζητήσεις του για τον Freud, την ψυχανάλυση και, πιο συγκεκριμένα, την ιδέα μιας «γλώσσας του ονείρου», ο βιεννέζος φιλόσοφος Wittgenstein (1966) θυμάται την εξής εμπειρία:

«Κάποτε κοιτάζα τους πίνακες μιας νεαρής ζωγράφου στη Βιέννη. Ένας απ' αυτούς έδειχνε ένα άδειο δωμάτιο, κάτι σαν κελάρι. Δύο άνδρες με ψηλά καπέλα κάθονταν σε καρέκλες. Τίποτε άλλο. Και ο τίτλος: "Besuch" ("Επίσκεψη"). Μόλις τον είδα, είπα αμέσως: "Αυτό είναι ένα όνειρο" (η αδελφή μου περιέγραφε τον πίνακα στον Freud και εκείνος είπε: "Μα βέβαια, είναι ένα πολύ συνηθισμένο όνειρο" – που συνδέεται με την παρθενία). Σημειώστε ότι ο τίτλος είναι το στοιχείο που το προσδιορίζει ως όνειρο – χωρίς να εννοώ με αυτό ότι η ζωγράφος είδε στον ύπνο της κάτι σαν και αυτό. Δεν θα έλεγε κανείς για κάθε ζωγραφικό πίνακα: "Αυτό είναι ένα όνειρο". Και αυτό δείχνει ότι πραγματικά υπάρχει κάτι σαν γλώσσα του ονείρου» (σ. 43).

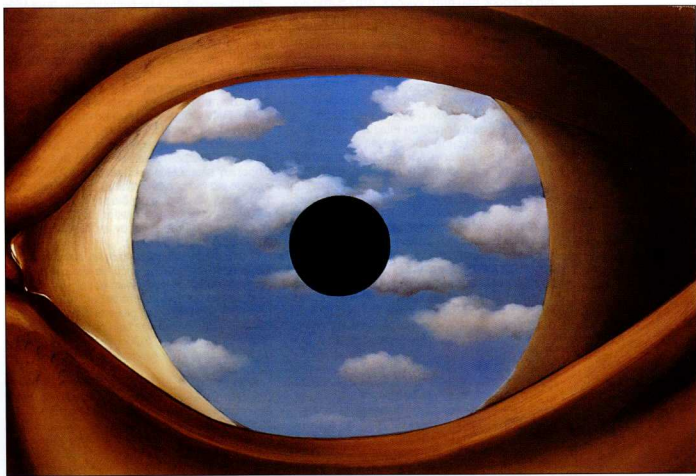
Ο Wittgenstein δεν εξηγεί πώς ο τίτλος του πίνακα –«Επίσκεψη»– τον έκανε να νιώσει ότι απεικόνιζε ένα όνειρο. Η υποτιθέμενη ερμηνεία του Freud για τον πίνακα, ότι δηλαδή συνδεόταν με την παρθενία, φαίνεται να βασίζεται στην υπόθεση ότι οι δύο άνδρες με τα ψηλά καπέλα («φαλλικά σύμβολα», όπως είναι πρόθυμος να παραδεχθεί ο Wittgenstein) κάνουν «επίσκεψη» σε ένα πορνείο. Όμως δεν διευκρινίζεται γιατί ο Freud συμφώνησε με τον Wittgenstein ως προς το ότι ο πίνακας απεικόνιζε ένα όνειρο – στην πραγματικότητα, μόνο το θέμα ενός ονείρου. Η πρότασή μου είναι ότι η ερμηνεία βασίζεται στον τρόπο με τον οποίο ο πίνακας χειρίζεται τον χρόνο, στον υπαινιγμό της εμπειρίας της αναμονής για κάτι, μέσα σε ένα άδειο δωμάτιο, σε έναν χώρο που θα μπορούσε να βρίσκεται οπουδήποτε, οποτεδήποτε.

Ο χρονικός προσανατολισμός του ονειρευομένου

Η ψυχαναλυτική θεωρία υποστηρίζει ότι, εφόσον τα όνειρα κυριαρχούνται από το ασυνείδητο, δεν δεσμεύονται από τους περιορισμούς του χρόνου. Σύμφωνα με τον Freud (1900), στα όνειρα, όπως και στην ψύχωση!, «υπάρχει πλήρης απουσία της αίσθησης του χρόνου» (σ. 91).

Αλλά, όπως συμβαίνει και με το ασυνείδητο, η αχρονικότητα των ονείρων είναι ζήτημα σχετικό. Τόσο η εμπειρία όσο και η αφηρημένη έννοια του χρόνου μπορεί να είναι παρούσες σε ένα όνειρο, έστω και, συχνά, μεταμφιεσμένες. Και όταν η έννοια του χρόνου εμφανίζεται σαφώς, σημαίνει κάτι διαφορετικό από αυτό που μαρτυρεί το έκδηλο περιεχόμενό της. Η ιδέα της αχρονικότητας, τόσο για το ασυνείδητο όσο και για το όνειρο, ως έκφραση του ασυνείδητου, αναφέρεται περισσότερο στην αμεσότητα της εμπειρίας και στον φαινομενικά παράλογο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται ο χρόνος, παρά στην εξάλειψή του χρόνου, είτε ως εμπειρίας είτε ως έννοιας, από το όνειρο ή το ασυνείδητο καθαυτό. Πάνω από όλα, η ιδέα της αχρονικότητας αναφέρεται στο γεγονός ότι τα περιεχόμενα του ασυνείδητου και του ονείρου έχουν την προέλευσή τους στο απώτερο παρελθόν, αντιπροσωπεύοντας επιθυμίες και συγκρούσεις της παιδικής ηλικίας, οι οποίες, παρά το πέρασμα του χρόνου, δεν έχουν χάσει τίποτε από τη γοητεία ή την έντασή τους. Στο τυπικό όνειρο που παρατίθεται, ο χρόνος δεν γίνεται αντιληπτός ούτε και βιώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο, αλλά υπονοείται συμβολικά:

Ένας άνδρας μισής ηλικίας ονειρεύτηκε ότι βρισκόταν σε μια κατασκήνωση μαζί με τον έφηβο γιο

R. Magritte.
Ο ψευδής καθρέφτης (1928)
μοιάζει με τα άντρα τα
οποία κυριαρχούνται
από το ασυνείδητο και δεν
δραστηριοποιούνται από τους
περιορισμούς του χρόνου.

του, όταν πρόσφερε ψηλά πάνω από τα δένδρα ένα μεγάλο στρουγγυλό καλάθι να αιωρείται σαν χαρταετός. Για κάποιο λόγο ήξερε ότι μέσα στο καλάθι βρισκόταν μια κοπέλα, την οποία είχε ερωτευθεί όταν ήταν έφηβος: μια κοπέλα, που τον είχε εγκαταλείψει για κάποιον άλλο νεαρό και για την οποία δεν είχε μάθει ξανά τίποτα. Τη σκεφτόταν συχνά και την είχε ονειρευτεί επανειλημμένα, προπάντων σε νεότερη ηλικία. Καθώς ένιωθε έντονη την ανάγκη να την ξανασυναντήσει, του ήρθε η ιδέα ότι μπορούσε να τη φτάσει καλώντας ένα πνεύμα κλεισμένο σε ένα μπουκάλι, το οποίο είχε στην κατοχή του ο έφηβος γιος του, μέσα στο αντίογκνό τους που βρισκόταν εκεί κοντά. Ο γιος του ζήτησε από το πνεύμα να τους ανεβάσει εκεί πάνω και σύντομα βρέθηκαν και οι δυο τους στον αέρα να αιωρούνται, κρεμασμένοι από ένα σχοινί χωρίς ορατή άκρη. Κρατώντας το σχοινί σφιχτά, αλλά χωρίς προσπάθεια, ο άνδρας σύντομα βρέθηκε στο ίδιο επίπεδο με το καλάθι, μέσα στο οποίο είδε μια γυναικία ξαπλωμένη να κοιμάται.

«Ρουθ», της είπε, «κοίτα τον γιο μου».

Αυτή ξύπνησε αιμότως.

«Λάρι!» είπε και, χωρίς να δώσει σημασία στον γιο του, όρμησε και του πρόσφερε τα χείλη της.

Ο άνθρωπος ένιωθε έκπληξη για την ευκολία με την οποία τον αναγνώρισε, επειδή, παρόλο που φαινόταν το ίδιο νέα και όμορφη όπως παλιά, ήταν κάπως διαφορετική από ό,τι τη θυμόταν. Με τη σκέψη

πως το γεγονός ότι είχε αδιαφορήσει γι' αυτόν τόσο καιρό του έδινε το δικαίωμα να είναι θυμωμένος, διέστασε να ανταποκριθεί. Προς μεγάλη του απογοήτευση, η κοπέλα δεν επέμεινε, αλλά ξάπλωσε και έδειξε να βυθίζεται πάλι στον ύπνο.

«Ρουθ», φώναξε πάλι, «κοίτα τον γιο μου». Τότε άρχισε να χάνει ύψος και σιγά-σιγά έπεσε στο έδαφος. Κοίταξε γύρω του και είδε ότι το καλάθι ήταν δεμένο με ένα μακρύ σχοινί, στην πιο μακρινή άκρη της κατασκήνωσης. Σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να το χρησιμοποιήσει για να ξανασκαρφαλώσει, αλλά ξύπνησε.

Στο όνειρο αυτό, ο χρόνος και το παρελθόν συμβολίζονται από το σχοινί, που το πνεύμα εξασφάλισε για τον άνδρα και τον γιο του, προκειμένου να φτάσουν το καλάθι με την αγαπημένη του των σχολικών χρόνων, το οποίο βρισκόταν ψηλά στον αέρα. Η χρονικότητα των επιθυμιών του άνδρα συμβολίζεται από τη νεανική εμφάνιση της κοπέλας και την προθυμία της να τον ξαναποκτήσει. Το γεγονός ότι φαινόταν διαφορετική, αν και εξίσου νέα και γλυκιά, υποδηλώνει ότι οι επιθυμίες του ήταν ακόμη παιλαιότερες από αυτές που σχετίζονταν με τον εφηβικό του έρωτα, όντας πιθανώς η νοσταλγία της επανένωσης ενός παιδιού με τη μητέρα του. Η αναφορά στον γιο του είναι άλλη μία ένδειξη γι' αυτό. Ήταν σαν να της έλεγε: «Κοίταξεν τον γιο

σου. Κοίταξέ με, εγώ είμαι ο γιος σου». Ταυτόχρονα, όμως, η αναφορά στον γιο του αποτελούσε αναγνώριση του γεγονότος ότι δεν ήταν πια ο νεαρός που αυτή γνώριζε, όταν αυτός βρισκόταν στην ηλικία του γιου του – ο γιος του έπαιζε τον ρόλο ενός καρέφρη που αντανακλούσε την εικόνα του διά μέσου του χρόνου.

Είναι επίσης προφανές ότι το όνειρο σχετίζεται με μια έντονη σεξουαλική επιθυμία, που έχει διαψευσθεί, ενδεχομένως εξαιτίας της παραίτησης της γυναίκας μπροστά στον δικό του διαταγμό. Όμως, τόσο ο διαταγμός του όσο και η ερωτική ανικανότητά του ίσως τελικά να προδίδουν τη συσχέτιση της παλιάς αγαπημένης του με την ιδιαιτέρεη ή προαιδέερα μητέρα του. Όταν το δόθηκε η ερμηνεία αυτή, της σύνδεσης, ο ασθενής ομολόγησε ότι η σχέση του με τη Ρουθ δεν είχε ολοκληρωθεί ποτέ, εξαιτίας της ανικανότητάς του να διατηρήσει τη γιού του, τις λίγες φορές που προσπάθησαν να έχουν σεξουαλική επαφή. Την εποχή εκείνη έριξε την ευθύνη στην απειρία του. Αλλά, πρόσθεσε, το γεγονός ότι γνώριζε πως το κορίτσι είχε ήδη σεξουαλικές σχέσεις με έναν μεγαλύτερο άνδρα πολύ πριν γνωριστούν – κάτι που συνήθως τον λυπούσε ή και τον θύμωνε μερικές φορές – ήταν ίσως η πραγματική αιτία της ανικανότητάς του. Στη συνέχεια συμφώνησε ότι ο πρώτος εραστής της κοπέλας αντιπροσώπευε τον πατέρα του.

Μέσα στο όνειρο κάθε τι βιώνεται πολύ πιο άμεσα από ό,τι στην πραγματικότητα της εγρήγορης. Παράλληλα με τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει τις επιθυμίες και τις πεποιθήσεις του ανθρώπου, διακρίνεται μια αίσθηση επιτακτικότητας ή αδημονίας, μια πολύ μεγάλη ναρκισιστική συμμετοχή, μια έντονη επένδυση στη δράση, στους ανθρώπους, στον σκοπό, που απαρτίζουν το όνειρο. Αυτό το εξηγούμε με βάση την ένταση της επιθυμίας που δημιουργεί την ανάγκη να ονειρευτεί κανείς, να βιώσει μια διαφορετική κατάσταση της συνείδησης, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα διευρυμένο πεδίο αντίληψης, μια ρευστότητα των ορίων του εαυτού.

Όπως συμβαίνει με τις επιθυμίες και τα συναισθήματά μας, τα οποία, ανεξάρτητα από τον χρονικό τους προσανατολισμό, γίνονται πάντα αντιληπτά στο παρόν, ο χρόνος ως εμπειρία μέσα στα όνειρα αποδίδεται πάντα αποκλειστικά στο παρόν, ακόμη και όταν τα γεγονότα που βιώνονται βασίζονται σε συναισθήματα και επιθυμίες διαφορετικού χρόνου. Όπως ο ίδιος ο Freud το διατύπωσε (1900): «Τα όνειρα χρησιμοποιούν τον ενεστώτα χρόνο... και με το ίδιο δικαίωμα που το κάνουν οι ονειροπολήσεις. Ο ενεστώτας είναι ο χρόνος στον οποίο παρουσιάζονται να εκπληρώνονται οι επιθυμίες» (σ. 535). Το διάσημο όνειρο του για την 'Ιρις' – το «υπόδειγμα ονείρου στην ψυχανάλυση» (Erikson 1954) – μας δόθηκε σε ενεστώτα χρόνο. Να πως αρχίζει:

«Μια μεγάλη αίθουσα – κάποιος καλεσμένος, τους οποίους υποδεχόμαστε – ανάμεσά τους και η 'Ιρις, την οποία αμέσως παίρνω παράμερα, σαν να πρόκειται να απαντήσει στο γράμμα της και να τη μαλώσω που δεν δέχτηκε ακόμη τη 'Άουστ'. Της Άουστ,» κ.λπ. (σ. 10).

Ο χρονικός προσανατολισμός του ονειρευ-

μένου είναι αυστηρό στο παρόν. Οποιαδήποτε ένδειξη ότι η δράση του ονείρου αναπαριστά αναμνήσεις ή επιθυμίες της παιδικής ηλικίας – ότι υποκινείται από τις επιθυμίες του παρελθόντος – είναι μεταμφιεσμένη και πρέπει να ερμηνευτεί από τους συνειρημούς του ονειρευομένου. Όταν υπάρχει αναχίτη αναφορά στο παρελθόν, μπορεί να υποτεθεί ότι και μέσα σε αυτό υπάρχει κάποια μεταμφίεση.

Μπορεί να ονειρευτούμε ότι έχουμε συναισθήματα που είχαμε στο παρελθόν και τα αισιά, όταν ξυπνήσουμε και αποστασιοποιηθούμε επαρκώς από την επίδραση του ονείρου, δεν τα αναγνωρίζουμε πια μέσα μας. Ωστόσο, είναι σπάνιο να ονειρευτούμε τον εαυτό μας σε διαφορετική ηλικία. Μπορεί μέσα στο όνειρο να έχουμε μια διαφορετική ταυτότητα και η ταυτότητα αυτή να είναι μιας διαφορετικής ηλικίας, αλλά η συνείδηση της ηλικίας παραμένει αυτή του παρόντος, τουλάχιστον εν δυνάμει. Όπως το έθεσε ο Zilboorg (1951):

«Στο όνειρο μπορεί κάποιος να εμφανίζεται ως ώριμο πρόσωπο (κυρίως μέσα σε ένα όνειρο) που περπατά στο δρόμο και ξαφνικά να βρίσκεται ξαπλωμένος σε ένα βρεφικό καροτσάκι που το σπρώχνει η παραμάνα. Όσο κάποιος βρίσκεται μέσα στο όνειρο αυτό, δεν υπάρχει έκπληξη. Δεν υπάρχει έκπληξη στη διάρκεια του ονείρου, γιατί δεν υπάρχει η έννοια των ανιθέτων ούτε η ιδέα του χρόνου ή η ιδέα της συνέχειας» (σ. 65).

Πράγματι, η εμπειρία του ονειρευομένου δεν έχει ηλικία και αντιπροσωπεύει την προσωπικότητα του υποκειμένου στα διαχρονικά χαρακτηριστικά της, μια έννοια του εαυτού που συνδέεται περισσότερο με παλαιότερες επιθυμίες και ταύτισης, παρά με την τρέχουσα ηλικία και τον κοινωνικό ρόλο ή την επαγγελματική ταυτότητα.

Ο χρόνος μέσα από την εικόνα του χώρου

Υπερασπιζόμενος την έννοια του ασυνειδήτου, ο Freud (όπως αναφέρεται στο Nunberg - Federn 1974) παραδέχτηκε:

«Αυτό δεν ισχύει αιολύτως στο όνειρο, γιατί αυτό είναι μια διαδικασία που ακολουθεί μια πορεία ανάμεσα στο συνειδητό και το ασυνειδητό [...] Η διάσταση του χρόνου συνδέεται με ενέργειες της συνείδησης» (σ. 291).

Αναπτύσσοντας τη θέση αυτή, ο Federn επισημάνα:

«Όταν θυμόμαστε ένα όνειρο, συχνά δεν ξέρουμε πια πράγματα συνέβησαν πριν και ποια μετά: επειδή το όνειρο αγγίζει τη συνείδηση, πρέπει να γίνεται αντιληπτό στο πλαίσιο του χρόνου, όμως, εξαιτίας της αχρονικότητας του ασυνειδήτου, είναι πιθανόν το όνειρο να μην έχει προσανατολισμό στο χρόνο. Είναι αλήθεια ότι, στα βαθύτερα επίπεδά του, το ασυνειδητό λειτουργεί χωρίς τη διάσταση του χρόνου» (σ. 304).

Όταν άκουσε τα σχόλια του Federn, ο Freud κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου ανήκει σε «ένα σύστημα, στον οποίο το στοιχείο του χρόνου δεν παίζει κανένα απολύτως ρόλο. Από την άλλη μεριά, το σύστημα αυτό παρουσιάζει κάτι που μοιάζει με

αυτό που ονομάζουμε "χωρικότητα", όταν αναφερόμαστε σε αντικείμενα" (σ. 308).

Σε αρκετές άλλες περιπτώσεις ο Freud (1900, 1933) επισημάνει ότι ο χρόνος στο όνειρο εκφράζεται με όρους χωρικών σχέσεων, με το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου να μετατρέπεται τον χρόνο σε χώρο. Όπως το διατυπώνει και ο ίδιος (1933):

«*Ένικα, πράγματι, όπου είναι δυνατόν, η επεξεργασία του ονείρου αλλάζει τις χρονικές σχέσεις σε χωρικές και τις παρουσιάζει ως τόπους. Για παράδειγμα, μέσα σε ένα όνειρο μπορεί κανείς να δει μια σκηνή ανάμεσα σε δύο ανθρώπους που φαίνονται πολύ μικροί και σε πολύ μεγάλη απόσταση, σαν να τους βλέπει κανείς ανάποδα με τα κιάλια της όπερας. Στην περίπτωση αυτή τόσο το μικρό μέγεθος, όσο και η μεγάλη απόσταση στον χώρο έχουν την ίδια σημασία: αυτό που εννοείται είναι η απόσταση στον χρόνο και πρέπει να καταλάβουμε ότι η σκηνή προέρχεται από το απώτερο παρελθόν» (σ. 26).*

Μια επεξεργασία της ιδέας του Freud, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα και συγκεκριμένο παράδειγμα, εμφανίστηκε στο όνειρο μιας νεαρής γυναίκας που έκανε ψυχανάλυση με έναν φοιτητή μου.

«*Μπήκα σε ένα κατάστημα δώρων. Υπήρχε ένας πάγκος με εκθέματα και πάνω του μερικά αγαλλάμια. Καθώς πέρασα από μπροστά του, κάτι έπεσε δίπλα μου. Τότε με πλήρως οργισμένος ο καταστηματάρχης και μου είπε ότι θα έπρεπε να το πληρώσω γιατί είχε ραγίσει. Το σήκωσα και του είπα: "Δεν έχει ραγίσει καθόλου, έχω ένα τέτοιο στο σπίτι και είναι ολόδιο". Καθώς έφευγα θυμωμένη, ένιωσα ότι με ακολουθούσε. Μοιρομυρία συνεχώς: "Μπάσταρδε, βρωμοκαλάκι". Τότε πρόσεξα ένα περίεργο αντικείμενο σαν τηλεσκόπιο, το οποίο εκτεινόταν σιγά-σιγά – το παρέδωνο ήταν ότι κοτούσα από την ανάποδη μεριά του και έβλεπα το πρόσωπο του καταστηματάρχη, γεμάτο οργή, να μεταβάλλεται στο πρόσωπο του πατρίου μου».*

Στη διάρκεια της διερεύνησης των σχετικών με το όνειρο συνειδητών, η ασθενής θυμήθηκε ότι ένιωθε διέγερση, φόβο και περιφρόνηση, όταν ο πατριός της τη χτυπούσε όταν ήταν κοριτσάκι. Η εμφάνιση του τηλεσκοπίου, μέσα στο όνειρο, που εκτεινόταν αργά, της έφερε την ανάμνηση του πέδου του πατρίου της και του αγριμένου του προσώπου – σε μακρινή απόσταση, σαν να το κοίταζε από την ανάποδη μεριά του τηλεσκοπίου.

Γιατί όμως αντικαθιστά ο χώρος τον χρόνο; Τι είναι αυτό που κάνει τη γλώσσα του ονείρου να προτιμά να χρησιμοποιεί όρους χώρου και όχι χρονικούς, να αποδίδει την έννοια του χρόνου με όρους χώρου; Ο χώρος και ο χρόνος, ως εννοιακές έννοιες του νου και όχι ως έννοιες υπολογισμών (μαθηματικός, ωρολογιακός και ημερολογιακός χρόνος) ή γεωμετρικός χώρος, προσδιορισμός με όρους μήκους και σχήματος είναι πιθανώς αρχέγονες. Καθορίζουν την αντίληπτη μίση πραγματικότητα και, είτε είναι δομικά δεδομένα του νου είτε προέρχονται από κιναισθητικές εμπειρίες, δεν μπορούν να μετατραπούν ή μία στην άλλη. Η ονειρική επεξεργασία αποποιείται τη σκέψη στα πιο εννοιακά της στοιχεία, σε εικονιστικές και γλωσσικές μορφές που φέρουν το νόημα τους σύμφωνα με τις

τρεις αρχές που ο Freud προσδιόρισε ως συμβολισμό, συμπύκνωση και μετατόπιση¹. Οι χωρικές και χρονικές έννοιες ακολουθούν τους ίδιους κανόνες του ονείρου.

Ωστόσο, ο χρόνος δεν είναι μια απλή έννοια. Ο χρόνος βιώνεται, και αργότερα γίνεται αντιληπτός, είτε ως διάρκεια είτε ως προοπτική. Η βίωση του χρόνου ως προοπτικής – ο χρόνος ως παρελθόν ή μέλλον – στρωθίζεται στον διαχωρισμό των παραστάσεων του εαυτού από αυτές των αντικειμένων, στην επίγνωση των ορίων του εαυτού σε αντιδιαστολή με τα όρια των αντικειμένων – πράγματα που όλα υποδηλώνουν την έννοια του χώρου. Όμως, τα πράγματα είναι διαφορετικά με τη βίωση του χρόνου ως διάρκειας, του χρόνου ως ενόρασης της ύπαρξης και της μη-ύπαρξης, της αίσθησης ότι τα πράγματα έχουν διάρκεια, ότι ο χρόνος κινείται, αργά ή γρήγορα, μαζί με τον εαυτό ή χωρίς αυτόν. Αυτό που καθορίζει τη βίωση του χρόνου ως διάρκειας είναι η ενστικτώδης πίστη και η σχετική ζωτικότητα των επιθυμιών μας μέσα στο ασυνείδητο. Στο όνειρο εκδηλώνεται με όρους κίνησης και όχι με τον χώρο καθ'εαυτόν: ανήγρη ή γρήγορης κίνησης, η οποία μπορεί να αναφέρεται σε ονειρική γεγονότα, όπως τα βλέπει ο ονειρευόμενος –όπου ο ονειρευόμενος είναι παρατηρητής– ή στον ίδιο τον ονειρευόμενο ως υποκείμενο σε καταστάσεις πάθους, αποτυχίας ή επείγουσας ανάγκης, όπου η κίνηση ή η έλλειψη κίνησης είναι, κατά κάποιο τρόπο, συνηφασμένη με τον χρόνο, όπως συμβαίνει στο παρακάτω παράδειγμα:

«*Ήμουν με κάποιον καβάλα σε ένα άλογο τη νύχτα, σε ένα τόπο με μια γέφυρα. Ήταν ένα σκοτεινό, ανατριχιαστικό μέρος, με νεκρά δένδρα κατά μήκος του δρόμου, σκοτεινά, σκοτεινά δένδρα που βέβαιαν. Ήταν σκοτάδι και το νερό κάτω από τη γέφυρα ήταν φοσκωμένο. Πηγαίναμε σε ένα κατάστημα με αντικείμενα για να αγοράσουμε ένα κυριόλλιο μπάλ σαν αυτό που είχε πάσει πρόσφατα η κόρη μου, και έπρεπε να περάσουμε τη γέφυρα. Επικρατούσε κάποια αγωνία, θέλαμε να διασχίσουμε τη γέφυρα γκαίρα, περιμέναμε κάποιον, τον άντρα μου, αλλά έπρεπε να περάσουμε τη γέφυρα εκείνη τη στιγμή, διαφορετικά δεν θα μπορούσαμε να το κάνουμε. Προχωρήσαμε και διασχίσαμε τη γέφυρα, αλλά ο άντρας μου δεν ήρθε».*

Φυσικά, η κίνηση συνεπάγεται τον χώρο. Και το όνειρο που παρατέθηκε παραπάνω παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για το τοπίο του, το οποίο ανακαλείται με λεπτομέρειες, αλλά ως περιβάλλον για δράση, σαν να είναι διαμορφωμένο έτσι που να τονίζει την ιδέα της αλλαγής, της κίνησης, της μετάβασης, του γίνεσθαι τώρα, στο παρόν. Το παραπάνω όνειρο εκφράζει την επιτακτικότητα μιας σύγκρουσης, η οποία μπορεί μεν να έχει τις ρίζες της στο παρελθόν και θα μπορούσε να έχει επιπτώσεις στο μέλλον, αλλά βιώνεται ως διάρκεια, ως διαδικασία φθοράς («δένδρα που βέβαιαν»), ως πιεστική ανάγκη ή εσωτερική πίεση («το νερό κάτω από τη γέφυρα ήταν φοσκωμένο»), ως ανάγκη να διασώσουν («έπρεπε να διασχίσουμε τη γέφυρα εκείνη τη στιγμή... επικρατούσε κάποια αγωνία, θέλαμε να διασχίσουμε τη γέφυρα γκαίρα»), ως διαδικασίας απόφασης («προχωρήσαμε και

περάσαμε τη γέφυρα»), και όχι ως κάτι σε προοπτική χρόνου, μια ανάμνηση της παιδικής ηλικίας, μια ανεπίλυτη σύγκρουση από το παρελθόν, μια μυστική επιθυμία ή κάποια ανησυχία για το μέλλον.

Χρόνος και αντικειμενότητες σχέσεις

Υπάρχουν όνειρα, ωστόσο, στα οποία η έννοια του χρόνου είναι εντελώς σαφής, ως ωρολογιακός ή ημερολογιακός χρόνος (αντικειμενικός, μαθηματικός ή αφηρημένος χρόνος) και όχι ως χρόνος υπονοούμενος μέσα σε εικόνες χώρου και κίνησης (υποκειμενικός χρόνος). Είναι από παλιά γνωστό ότι η παρουσία του αντικειμενικού χρόνου στα όνειρα συμβολίζει μια ποικιλία νοημάτων, τα οποία συνήθως αφορούν σε εμπειρίες του παρελθόντος σχετικές με τον

χρόνο και την παρέλευσή του – επετείους, διορίες, συμβόλαια, πεπρωμένο, θάνατο. Έτσι, σύμφωνα με τον Freud (1913):

«[Η ώρα της ημέρας στα όνειρα] πολύ συχνά συμβολίζει την ηλικία του ονειρευομένου σε κάποια συγκεκριμένη περίοδο της παιδικής ηλικίας του. Σε ένα όνειρο, η ώρα 5.15 το πρωί σήμαινε την ηλικία των πέντε ετών και τριών μηνών, η οποία ήταν σημαντική, γιατί αυτή ήταν η ηλικία του ονειρευομένου όταν γεννήθηκε ο μικρότερος αδελφός του» (σ. 194).

Σε μια άλλη περίπτωση, πάλι σύμφωνα με αναφορά του Freud (1913), ο χρόνος με άρους ηλικίας αντιπροσώπευε συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές του παρελθόντος:

«Μια γυναίκα ονειρεύτηκε ότι περπατούσε μαζί με δύο μικρά κορίτσια που οι ηλικίες τους διέφεραν κατά δεκαπέντε μήνες... Της ήρθε η ιδέα ότι και τα δύο κορίτσια αντιπροσώπευαν τον εαυτό της και ότι το όνειρο της θύμιζε ότι τα δύο τραυματικά γεγονότα

R. Magritte,
La double aventure (1939).
Στο έργο αυτό εικονίζονται
συγχρόνος η ημέρα και η
νύχτα όπου το φως/χρόνος
δεν έχει ειρμό... στο παρόν
που αποτυπώνεται.

της παιδικής ηλικίας της απείχαν το ένα από το άλλο δεκαπέντε μήνες (3 1/2 και 4 3/4 αντίστοιχα)» (σ. 195).

Τα όνειρα, αμυνόμενα, συγκαλύπτουν κάποια πράγματα, με σκοπό την προστασία του ύπνου. Όπως το διατύπωσε η Marie Bonaparte (1940):

«Αυτή η απόδραση από την τυραννία του χρόνου, την οποία μπορούμε να επαυλαμβάνουμε κάθε νύχτα... αποτελεί ίσως μία από τις σπουδαιότερες εκπληρώσεις επιθυμιών που επιτυγχάνει το όνειρο για το καλό των ανθρώπων, οι οποίοι στη διάρκεια της ημέρας παραμένουν ζεμένοι στο άραμα του χρόνου» (σ. 461-462).

Πιθανώς τα όνειρα συγκαλύπτουν την επίγνωση του χρόνου με σκοπό να ξεφύγουν από την επαγρύπνηση του υπερεγώ και την επαναφορά στην πραγματικότητα των στόχων και του καθηκοντος. Για τον λόγο αυτό, ανησυχίες που σχετίζονται με τον χρόνο μπορεί να εμφανίζονται μέσα στα όνειρα μεταμφιεσμένες ως αριθμοί που αφορούν συναλλαγές σε χρήμα. Για παράδειγμα, σε ένα όνειρο που αναφέρει ο Freud (1900, σ. 414), κάποιο χρηματικό ποσό που ήταν διαθέσιμο για να πληρωθεί «κάτι», διαπιστώθηκε ότι αντιστοιχούσε στη διάρκεια του χρόνου που ο ονειρευόμενος μπορούσε να αντεπεξέλθει οικονομικά, ώστε να συνεχίσει τη θεραπεία. Σε άλλες περιπτώσεις, όταν ο χρόνος εμφανίζεται ρητά, συμβολίζει κάτι διαφορετικό από αυτό που δηλώνει το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου. Είτε ρητή είτε υπονοούμενη, η αναφορά στον χρόνο συμβολίζει συγκρούσιακές, συναισθηματικά φορτισμένες αντικειμενότητες σχέσεις.

Σύμφωνα με τον Gross (1949), ο αφηρημένος, αντικειμενικός χρόνος στα όνειρα αναφέρεται σε προβληματικές σχέσεις στο παρόν. Ο συγκεκριμένος ή υπονοούμενος χρόνος αναφέρεται σε τραυματικές σχέσεις στο παρελθόν. Από την εμπειρία μου, και όπως ίσως δείχνουν τα όνειρα από το έργο του Freud, τα οποία παρατέθηκαν παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ικανοποιητικά το αντίθετο επιχειρήμα: η υπαινικτική αναφορά στον χρόνο στα όνειρα μπορεί να δηλώνει ανησυχία για μια τρέχουσα σχέση, ενώ ο ρητός, ο άμεσος χρόνος, μπορεί να δηλώνει μια συγκρούσιακή σχέση στο παρελθόν ή ένα τραυματικό γεγονός στα πρώτα οικογενειακά χρόνια και γενικά κατά την παιδική ηλικία – την απώλεια ενός αντικειμένου αγάπης, τον αδελφικό ή οιδιπόδειο ανταγωνισμό, την απειλή του ευνουχισμού. Τα όνειρα του τελευταίου αυτού είδους τείνουν να είναι επαναλαμβανόμενα, να επανέρχονται περιοδικά από την παιδική ακόμη ηλικία – άλλη μία ένδειξη ότι μπορεί να αναφέρονται σε ένα γεγονός του παρελθόντος ή σε μια κατάσταση που έχει τις ρίζες της στο παρελθόν. Στη διάρκεια της ψυχαναλυτικής πορείας τα όνειρα αυτά τείνουν να ενσωματώνονται στη μετάθεση⁶.

Ένας ιδεαλιστικός-ψυχαναγκαστικός άνδρας⁷, ο οποίος έκανε ψυχανάλυση επί τρία πενήντα χρόνια, είδε μια σειρά από όνειρα που όλα παρουσιάζαν μια έντονη αίσθηση του χρόνου:

«Χέες βράδυ είδα ένα παρθένο όνειρο», θυμήθηκε ο ασθενής. «Ών να ήμουν παρατηρητής πίσω στη δεκαετία του '50. Βρισκόμουν σε μια μικρή βιομηχανική πόλη στην Πενουβανία. οι κάτοικοι απεργού-

σαν εναντίον ενός διατάγματος του πρόδρου Αϊζενχάουερ, ενός διατάγματος που καταργούσε τον νόμο Ταφτ-Χάρτλεϊ ή κάτι παρόμοιο. Υποτίθεται ότι έκανα ρεπόρτζ για την απεργία και τότε, δεν ξέρω πόσο, έγινε συζήτηση για ένα σεξουαλικό σκάνδαλο, μια ερωτική σχέση ανάμεσα σε έναν συνδικαλιστή ήγηση και μια χήρα, μια γυναίκα που προχωρημένα τριάντα ή σαράντα της. Αυτή παραπονιόταν ότι ο συνδικαλιστής ήταν βάνουσσος και την είχε εκμεταλλευτεί κ.λπ.»

Όταν ρωτήθηκε ο ασθενής αν στη διάρκεια του ονείρου του είχε επίγνωση ότι βρισκόταν στη δεκαετία του '50, βεβαίως ότι ήταν πράγματι έτσι και πρόσθεσε ότι ήταν σαν να έβλεπε μια παλιά ταινία επικαιρών. Μετά θυμήθηκε ότι την προηγούμενη νύχτα είδε μια τηλεοπτική εκπομπή για την εποχή του Μακάρθε. Θυμήθηκε επίσης ότι μετά την εκπομπή είχε νιώσει την επιθυμία να βρισκόταν εκεί, να αντισταθεί στον Μακάρθε, θεωρώντας ότι ο Αϊζενχάουερ είχε ενεργήσει «πολύ άθλια». Στο σημείο αυτό ο ασθενής έγινε ανήσυχος και ανακοίωσε πως είχε την αίσθηση ότι το όνειρο δεν ήταν σημαντικό, ότι ήταν σαν ένα σταιρούλεξο που δεν είχε νόημα στην πραγματικότητα, κάτι σαν εγκεφαλικό παιχνίδι που έπαιζε με το να ασχολείται με ένα τέτοιο όνειρο. «Δεν ξέρω γιατί το ανέφερα», είπε, «δεν έχει σχέση με εμένα, δεν μου προκαλεί κανένα συναίσθημα. Μόλις που το θυμάμαι. Υπάρχει τόση απόσταση από αυτό, σαν κάτι που συνέβη στη διάρκεια της νύχτας και δεν νιώθω ότι συνδέεται με την πραγματική μου ζωή. Ενεργούσα ως παρατηρητής, ουσιαστικά δεν ενδιαφερόμουν και πολύ, δεν ήξερα ποιον υποστηρίζα, ήταν κακόγουστος ο τρόπος με τον οποίο εκείνος ο άνδρας φερόθηκε στην καμήνη τη γυναίκα». Του επισήμανα ότι ήταν παρθένο να αποκαλεί το όνειρο ασήμαντο και άστοχο με τα ενδιαφέροντά του, τη στιγμή που είχε περιγράψει το περιεχόμενό του με αρκετές λεπτομέρειες και είχε εκφράσει έντονα συναισθηματικά αυτό. Απρόθυμα, παραδέχτηκε ότι το όνειρο είχε περισσότερη σημασία από ό,τι ήθελε να πιστεύει. Αισθάνονταν να τον εκλύουν οι «βρώμικες» ερωτικές σχέσεις και νόμιζε ότι ίσως και ο ίδιος θα ήθελε να φερόθε όπως φερόθηκε ο συνδικαλιστής οιο όνειρο του. «Κατά κάποιο τρόπο», είπε, «ταυτίστηκα με τον γέρο. Ωστόσο, όλα τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο όνειρο ήταν, συναισθηματικά, εντελώς μακριά μου. Ήμουν ένας ρεπόρτερ που έγραφε ένα άρθρο και για τις δύο πλευρές, καμιά από αυτές δεν μου ήταν ιδιαίτερα συμπαθής κ.λπ... Στο τέλος αυτής της νέας άρνησης συναισθημάτων, ομολόγησε ότι τον κάρη εκείνο ενδιαφερόταν για μια νέα γυναίκα, μια φίλη της γυναίκας του, την οποία έβρισκε σεξουαλικά ερεθιστική.

Η περιπτώση αυτή επιβεβαιώνει ορισμένα σημεία. Στον βαθμό που η αναφορά στον χρόνο μέσα από το έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου και στη βίωσή του είναι πλάγια ή οσαφής (για μια περίοδο που περιγράφεται σε σχέση με μια ιστορική προσωπικότητα ή ένα ιστορικό γεγονός), αφορά σε μια πρόσφατη διαπροσωπική συγκρούση – το πείραμά μιας εξωσυζυγικής σχέσης. Η αναφορά στο παρελθόν χρηματεύει ως μεταμφίσηση του γεγονότος ότι το πρόβλημα είναι του παρόντος. Στον βαθμό που προσδιορί-

Antoine Magand,
Φύλι στον καθρέφτη (1885).

ζει σαφώς μια εποχή ή χρονολογία, το όνειρο αναφέρεται σε κάποια παλιά σύγκρουση, δηλαδή σε οιδιπόδειο ή πρωτοφρηβικό ανταγωνισμό με τον πατέρα, όπως υποδηλώνει το γεγονός ότι η χρονολογία στο όνειρο συνέπιπτε με την ύστερη παιδική ηλικία του ασθενούς. Η επίγνωση που είχε ο ασθενής για τον συγκεκριμένο χρόνο είναι αυτή ενός παρατηρήτη, κάποιου που είναι συναισθηματικά αποσυνδεδεμένος από το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου.

.....

Οι έμμεσες αναφορές στον χρόνο σε σχέση με καταστάσεις απογοήτευσης ή επείγουσας ανάγκης συνήθως εμπειρεύουν την άμεση βίωση του χρόνου ως διάρκειας. Μια τέτοια εμπειρία συχνά σχετίζεται με συγκρούσεις που αφορούν στο υπεργνώ⁹, αντικειμενότερες σχέσεις που προκαλούν έντονη αμφιθυμία και ενοχή. Στον βαθμό που η έννοια του χρόνου παραμένει υπονοούμενη, οι σχέσεις αυτού του είδους είναι πιθανό να αναφέρονται σε τρέχουσες συγκρούσεις – συγκρούσεις που αφορούν σύγχρονες σχέσεις. Η βίωση του χρόνου ως σύντομοι (ή γρήγοροι) μπορεί να σημαίνει την ανεκπλήρωτη αναζήτηση ενός αντικειμένου αγάπης που εί-

ναι είτε απαγορευμένο είτε ανέφικτο. Αυτή ήταν η περίπτωση στο δεύτερο όνειρο, όπου η ονειρευομένη βιαζόταν να διασχίσει μια γέφυρα επειδή αισθανόταν να απειλείται από την άνοδο της στάθμης του νερού. Ο γάμος της την άφησε ανικανοποίητη και η ίδια καλλιεργούσε τη φαντασίωση να φύγει με κάποιον άνδρα πιο σαγηνευτικό από τον σύζυγό της, στην ιδανική περίπτωση με τον ψυχαναλύτη της, για τον οποίο έτρεφε έντονα ερωτικά συναισθήματα εκείνη την περίοδο της ψυχανάλυσής της.

Ο χρόνος μπορεί να βιωθεί ως σύντομος (ή γρήγορος) είτε ρητά είτε μέσα σε καταστάσεις απογοήτευσης που αφορούν σε ένα ραντεβού που χάθηκε, ένα τρένο που έφυγε κ.ο.κ. Όταν ο χρόνος βιώνεται ως μακρός (ή αργός), είτε ρητά είτε μέσα σε καταστάσεις απογοήτευσης που συνεπάγονται αναμονή και εμπόδια κάποιου είδους, τότε το όνειρο μπορεί να σημαίνει ενοχή για ένα αντικείμενο αγάπης, προς το οποίο ο ονειρευόμενος τρέφει αμφιθυμία συναισθήματα. Είναι πιθανό το όνειρο, αντιδρώντας στο επιθετικό μέρος της αμφιθυμίας και αμυνόμενο να κρατάει το αντικείμενο μακριά, εκτός προσέγγισης, για να το προστατεύει.

Χρόνος και συναισθήματα στο όνειρο

Ο Freud (1900, και όπως αναφέρουν οι Nunberg - Federn 1974) υποστήριξε ότι τα όνειρα που περιέχουν την ιδέα της αναχώρησης για κάποιο ταξίδι και το χάσιμο του τρένου πηγάζουν από την επιθυμία άρνησης του φόβου του θανάτου. Παραπέμποντας στην άποψη του Stekel¹⁰ ότι η αναχώρηση συμβολίζει τον θάνατο, επισήμανε ότι ο ονειρευόμενος επιθυμεί να καθησυχάσει τον εαυτό του λέγοντας: «Δεν πρόκειται να πεθάνεις, δεν βρίσκεσαι πάνω [στο τρένο]» (Nunberg - Federn 1974, σ. 219). Η ερμηνεία αυτή υπονοεί μια ασειειδίτη αναφορά στον χρόνο ως μέλλον. Στον βαθμό, όμως, που ο φόβος του θανάτου προέρχεται από τον παιδικό φόβο του ευνουχισμού ή του αποχωρισμού από κάποιο αντικείμενο αγάπης, η αληθινή οπτική γωνία του ονείρου αναφέρεται στο παρελθόν. Πράγματι, ο Freud σύγκρινε το όνειρο του χαμένου τρένου με ένα άλλο συνθησιμένο επαλαμβανόμενο όνειρο, το αποκαλούμενο «όνειρο των εξετάσεων», το οποίο χειρίζεται την αγωνία για κάποιο τρέχον πρόβλημα αναπαριστώντας μια προβληματική κατάσταση από το παρελθόν, μια εξέταση στη σχολική τάξη, την οποία το άτομο μόρσε να βγάλει πέρα.

Μια ειδική αίσθηση του χρόνου που αφορά σε μια παράξενη οικειότητα με κάποιο τοπίο ή τοποθεσία – αυτό που είναι γνωστό ως εμπειρία *déjà vu* – όταν εμφανίζεται σε ένα όνειρο, έχει, σύμφωνα με τον Freud (1900), ένα ειδικό νόημα: «Οι τόποι αυτοί είναι, χωρίς εξαίρεση, τα γεννητικά όργανα της μητέρας του ονειρευόμενου. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει άλλος τόπος για τον οποίο μπορεί κάποιος να βεβαιώσει με τέτοια πεποίθηση ότι έχει ξαναβρεθεί κάποτε εκεί» (σ. 399).

Στον βαθμό που τα συναισθήματα, πέρα από το στοιχειώδες συναισθηματικό δίπολο ηδονής-μη ηδονής, συνδέονται με τον χρόνο και

τα όνειρα ενδιαφέρονται να εξουδετερώσουν τα ενοχλητικά συναισθήματα (τυπικά, με τη μετατόπιση της εννοιακής τους απεικόνισης σε ένα αδιόφορο αντικείμενο ή γεγονός [Freud 1900]), θα περιέμενε κανείς ότι θα ήταν απαγκιστρωμένα από τη διάσταση του χρόνου. Όπως έχω δείξει άλλοι, κάποια επώδυνα συναισθήματα, όπως η αγωνία, βασίζονται στην ιδέα του χρόνου ως μέλλοντος, ο οποίος συνίσταται στην ιδέα της ανυπαράθεσης με κάποιο ανασυφή ή υαφή κίνδυνο για την ακεραιότητα του εαυτού, ενώ μια άλλη κατηγορία επώδυνων συναισθημάτων, όπως η κατάθλιψη, βασίζονται στην ιδέα ότι κάτι επιζητώ για τον εαυτό (μια απώλεια ή απιστία αρκετά σημαντική, ώστε να μειώσει την αυτοεκτίμηση κάποιου) έχει συμβεί και βρίσκεται, αμετάκλητα, στον φανταστικό χώρο του παρελθόντος. Η εξάλειψη ή η μετατόπιση του συστατικού στοιχείου του χρόνου του επώδυνου συναισθήματος ως μέλλοντος ή παρελθόντος είτε θα το εξουδετερώσει είτε θα το μετέτρεπε σε συναισθήματα προσανατολισμένα στο παρόν, όπως η οργή ή η ανία (ανησυχία, ανυπομονησία), στο οποίο το όνειρο μπορεί να αντεπεξέλθει με την άμεση δράση. Το σύμμενο παράδειγμα δίνει την εικόνα της άποψης αυτής:

«Τον πατέρα μου τον σκότωσαν κάποιοι ληστές. Κρατούσαν τη μητέρα μου, που την ανάγκασαν να παρακολουθεί, και τον έκαναν κομμάτια. Του έκοψαν τα χέρια και τα πόδια και πέθανε προσευχόμενος. Τα κομμάτια του τα κάρφωσαν σε μια τάρβα. Τις πρώτες δύο μέρες φέρφωρον σαν να μην είχε συμβεί τίποτε. Δύο μέρες μετά τον θάνατό του συνειδητοποίησα τα πάντα και έλλαγα συνεχώς στην κηδεία του».

Η γυναίκα που είδε το όνειρο δεν αισθάνθηκε τίποτε όσο ο πατέρας της πέθανε, ενώ τον ακρωτηρίαζαν και τον σταύρωναν (όχι και τόσο συμπτωματικά, ο πατέρας της ήταν ιερωμένος). Αποκομμένος από τη χρονική προοπτική, ο θάνατός του δεν προκάλεσε κανένα συναισθήμα στην κόρη του και επέτρεψε να συνεχιστεί ο ύπνος της. Η εισαγωγή του στοιχείου του χρόνου ως παρελθόντος («δύο μέρες μετά τον θάνατό του») έδωσε στον θάνατο του πατέρα νόημα και η ονειρευόμενη ένωσε τα αρμόζοντα συναισθήματα λύπης και ενοχής. Το ότι πρόρεσε να παρακολουθήσει τον βασανιστικό θάνατο του πατέρα της, χωρίς να νιώσει φρίκη (ένα συναισθήμα που κυριαρχείται από την αίσθηση του χρόνου ως παρόντος) ή να κάνει κάτι, μπορεί να εξηγηθεί αν υποθέσουμε ότι η ιδέα του ακρωτηριασμού μετατοπίστηκε από τα γεννητικά όργανα του πατέρα στα όκρα του και ότι η υπατιότητα για την ωμή αυτή πράξη είχε προβληθεί στη μητέρα, η οποία είχε αναγκαστεί να παρακολουθεί τον φόνο μέσω του όνειρου.

Συνήθως ο χρόνος μπορεί να γίνει αισθητός άμεσα ως αίσθηση της διάρκειας, ως χρόνος που κινείται αργά, γρήγορα ή και καθόλου. Ή έμμεσα, ως γραμμικός χρόνος ή προοπτική, στο πλαίσιο κάποιου συναισθήματος συσχετιζόμενου με τον χρόνο, όπως η αγωνία, η οποία εμπνέει την αίσθηση της αναμονής ή της προσδοκίας κάποιου πράγματος επικινδύνου για την ακεραιότητα του εαυτού. Όμως όταν το συναισθήμα γίνεται υπερβολικά έντονο, η αίσθηση του χρόνου ως προοπτικής γίνεται δευτερεύ-

ουσα ή εξαφανίζεται και αντικαθίσταται από την αίσθηση του χρόνου ως διάρκειας, ώσπου συνεισφέρει και χρόνος να συγχυθεί στον σε μια απερίγραπτη, αφόρητη εμπειρία και το πρόσωπο να χάσει τις αισθήσεις του. Όταν αυτό συμβαίνει σε κάποιο όνειρο, το άτομο ξυπνά. Αυτή είναι συνήθως η περίπτωση των εφελώντων, οι οποίοι περιέχουν τόσο ένα στοιχείο φόβου ή πόνο όσο και τη βίωση του χρόνου ως βραδυπορούντος ή ακίνητου, μια αίσθηση του χρόνου που είναι το αντίθετο της βίωσης της αχρονικότητας. Τα ερωτικά όνειρα έχουν παρόμοια σύνθεση και τύχη: πλούσια, έντονη ήδονη, συνδυασμένη με την αίσθηση ότι ο χρόνος εξαντλείται, σαν να έχει συμπιεστεί μέσα σε μία φιάλη ή να εκτείνεται τόσο μακριά, που να εξαφανίζεται μέσα στο πουθενά. Παροδόξως, όταν ο άνθρωπος ξυπνά από τέτοια όνειρα, έχει την αίσθηση ότι έχουν διαρκέσει μια αιωνιότητα και δυσκολεύεται να αποτινάξει τα συναισθημάτα του.

Όνειρα που περιέχουν μια έντονη εκφόρση συναισθήματος πηγαίνουν, κατά πάσα πιθανότητα, από εμπειρίες των πρώτων παιδικών χρόνων και αναφέρονται στις πρωταρχικές αντικειμενότητες σχέσης με τη μητέρα ή τον πατέρα. Συνήθως είναι επαναλαμβανόμενα. Ουσιαστικά είναι «κινήματογραφικές» αναμνήσεις πρώτων αντικειμενότητων σχέσεων, όπως στο ακόλουθο επαναλαμβανόμενο όνειρο (το οποίο δανείζομαι από ένα άρθρο του Smith [1977, σ. 315]):

«Βρίσκομαι σε κάποιο χώρο – ένα τίποτα – χωρίς σκοτάδι, αλλά με ένα διάχυτο φως, σαν να βρίσκομαι σε ένα επίπεδο χωρίς όκη, σε ένα είδος αιωνιότητας. Στο όνειρο [την περασμένη νύχτα] ήταν σαν να περπατούσα στον αέρα, όπου τα πάντα είναι λευκά, αλλά ο αέρας παρουσιάζει ένα είδος αντίστασης, σαν να είναι ζελατινά. Σε ένα συνολικό όνειρο βρίσκομαι μαζί με τη μητέρα μου σε κάποιο χώρο, αλλά με μια αίσθηση ζωικών και μολκικών χλιών – όλα όμως με μια αχρωμία, μια λευκότητα. Η μητέρα μου είναι μόνο ένα σχήμα ή μια παρουσία και, ενώ είμαι πολύ μικρόσωμος. Μοιάζει σαν να διαφεύγει σε κάποιο μέρος όπου όλα επαρκούν».

Το όνειρο αυτό υπαινίσσεται μια επιθυμία μιας στενής σχέσης, παρόμοιας με αυτή που ενδεχομένως υπάρχει σε μια πρώτη φάση της ανάπτυξης του παιδιού με τη μητέρα, μια συμβιωτική σχέση που χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα της αχωρικότητας (ένα «τίποτα») και της αχρονικότητας (ένα είδος «αιωνιότητας») και η οποία, στην πραγματικότητα, δεν είναι ούτε αχωρική ούτε αχρονική, αλλά είναι ενσωματωμένη σε έναν κόσμο άπειρου χώρου και χρόνου, έναν κόσμο χωρίς όρη, τον οποίο οι ενήλικες περιγράφουν ως μυστικιστική ή θρησκευτική εμπειρία – μια απερίγραπτη εμπειρία, όπως θα σας επιστήμαιαν, γιατί μοιάζει εντελώς αντιφατική όταν περιγράφεται με όρους χώρου και χρόνου. Η ίδια αντίφαση είναι εμφανής στο όνειρο που αναφέραμε. Ο ονειρευόμενος, όπως ακριβώς, αγνώνει και οι μυστικιστές, αγνώνει να παρακάμψει το παρόδοξο της παρουσίας του χώρου και του χρόνου ως μη αισθητού ή ανύπαρκτου, όταν ο ίδιος το αντιμετωπίζει τόσο θετικά, ενεργοποιώντας τις αισθητηριακές διαστάσεις της όρασης και της αφής. Περιγράφει τον χώρο με όρους όπως «διάχυτη φως» και «αχρωμία», η

οποία είναι «στην πραγματικότητα λευκότητα», και την εμπειρία του χρόνου ως «περίπτωση στον αέρα [......] παρουσιάζει ένα είδος αντίστασης, σαν να είναι ζελατίνα». Προσδιορίζει επίσης τη μητέρα με όρους χώρου και χρόνου, ως «μόνο ένα σχήμα ή μια παρουσία», και την οπισθοδρομική πρόξη της επαναβίωσης της εμπειρίας μέσα στο όνειρο, δηλαδή την αναστροφή του χρόνου, ως ταξίδι μέσα στον χώρο, μακριά από το εδώ και τώρα, «διαφεύγουμε σε κάποιο μέρος όπου όλα επαρκούν». Η συνείδηση του εαυτού του ως κάτι «πολύ μικρόσωμο» διπλά στο «σχήμα ή την παρουσία» της μητέρας, υποδηλώνει το απόκομο της εμπειρίας στον χρόνο μέσα από την οπτική της εμφάνισης του ως μικρόσωμο εξαιτίας της απόστασης. Η ιδέα του μικρόσωμο υποδηλώνει επίσης την έναρξη της διαφοροποίησης αντικειμένου-εαυτού, κάτι το οποίο υπονοείται περαιτέρω και με τον χαρακτηρισμό του χώρου που καταλαμβάνει η μητέρα ως χώρου «με μια αίσθηση διαμετρίων και μαλακών χαλιών».

Στην πραγματικότητα, το όνειρο είναι το πλησιέστερο πράγμα προς τη μυστικιστική εμπειρία που μπορεί να διεκδικήσει ένας κοινός άνθρωπος. Η εμπειρία της μακροχρόνιας που μπορούμε να πετύχουμε στο όνειρο φαίνεται ότι προσδιορίζεται από την ικανότητα του εαυτού να εχθροίσει όλα τα αισθητηριακά δεδομένα, να τα αγνοήσει ή να τα αποσυνδέσει από την υλική, αντικειμενική πηγή τους στον εξωτερικό κόσμο ή μέσα στο ίδιο του το σώμα. Είτε πρόκειται για μεταφορά είτε για ψυχοσωματική πραγματικότητα, η ιδέα ότι το σωματικό μέγεθος υφίσταται αποκάθεξη¹ και ότι η διαδόση ενστικτώδης ενέργειας συγκεντρώνεται στις διανοητικές εικόνες του εσωτερικού κόσμου εαυτού-αντικειμένου, περιγράφει με τον καλύτερο τρόπο, κατά τη δική μου τουλάχιστον άποψη, την κατάσταση που επικρατεί στο όνειρο. Ένα είδος προοχικής ενέργειας, αποσυνδεδεμένης από τα αισθητήρια όργανα και τους εκούσιους μιν, «κατέχει» το σπλαγχνικό μέρος του οργανισμού, κάτι που εξηγεί τη θερμή χολάρωση, μια αίσθηση πλημμελούς που βιώνουμε όταν κοιμόμαστε να αποκοιμηθούμε. Όταν αυτή η ενεργοειδής προοχική ρεΐθ, θα λέγαμε, μακριά από τη νοητική εξεικόνιση των σπλάγγων και «κατέχει» αποκλειστικά τις νοητικές εξεικονίσεις του εσωτερικού κόσμου εαυτού-αντικειμένου, γεννιέται ένα όνειρο, συνείδηση των νοητικών εξεικονίσεων χωρίς επίγνωση του υλικού, δόμιου του χρόνου, αντικειμενικού κόσμου.

Μετάφραση Ι. Βλάχουκου, από το βιβλίο του συγγραφέα *Time and Timelessness or the Varieties of Temporal Experience (A Psychoanalytic Inquiry)*, International Universities Press, Madison, Connecticut 1996, σσ. 151-168.

Σημειώσεις στο σημείωμα

1. Ψυχική νόσος ή οποία καθιστά τον ασθενή «απόρρονο». Ο ασθενής δεν αντιλαμβάνεται την κατάσταση του και γενικά αδύνατος, ή, λόγω ψευδοβίωσης, να διακρίνει ανάμεσα στη φαντασία και την εξωτερική πραγματικότητα. Βλ. Rycroft, *A Critical Dictionary of Psychoanalysis*, Penguin Books, 1995, σσ. 146-147.
2. Το δελφικό παραμύθιο είναι το «όνειρο όπως το βιώνει, το ερμηνεύει ή το βιώνει» ο ονειροκρινόμενος, δηλ. το προϊόν μιας εξέργου, μιας μαθηματικής ή οποιαδήποτε άλλης «μεταμόρφωσης», υπελλυμυτο-όνειρο στην τελική του μορφή. Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σσ. 40, 98.

3. Νεαρή υστερική ασθενής, την οποία υπέβαλε σε ψυχανάλυση ο Freud το 1895. Τη νύκτα της 23ης-24ης Ιουλίου 1895 ο Freud ανέλυσε μια συνουσία με την ασθενή αυτή και περιέγραψε την ωφέλιμη του ονείρου αυτού στην σμίκραση του πραγματικού περί ονείρου (1900).

4. Συμπεριφορά είναι η διαδικασία με την οποία κρίνεται η παραπλοήστες ακατάργαστες, πρωτογενείς εικόνες συνδέονται και «συνειφιχτούν» σε μια συνθετική εικόνα, η οποία εμφανίζεται στο δελφικό περιεχόμενο του ονείρου. Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σ. 25 και στήμ. 2 του πόνου.

5. Κατά τη μετατόπιση οι ψυχικές ενέργειες ή ενέργειες («καθέξεις») μεταφέρονται έτσι ώστε το στοιχείο ή η ενέργεια η οποία έχει μικρότερο ρόλο στα συνειδητά να μεταφερθεί στο ονείρου σπινάκι, όπου ζαισθηται στην ελκτική εκδοχή του, ενώ, αντιπρόσθετα, το σημαντικότερο στοιχείο των πρωτογενών εικόνων υποβαθμίζονται σε σημειώμενες νόδες στο δελφικό όνειρο.

6. Η μετάθεση είναι «η διαδικασία με την οποία ο ασθενής μεταβάλλει στον ανάλυση του συνειδητού, ιδέες κλπ. τις οποίες συνδέθηκε με το ονείρου σπινάκι, οι οποίες στον ανάλυση τη σημασία ενός άλλου, συνήθως προγενέστερου αντικειμένου». Κατά τη μετάθεση, δηλαδή, ο αναλύμενος συμπεριφέρεται (ωσάν ο αναλύτης να ήταν ο πατέρας, η μητέρα, ο αδελφός, η αδελφή του ή οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο. Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σσ. 188-187.

7. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ψυχανάλυση, της οποίας το κύριο συμπέρασμα είναι η ιδεολογία (ήδη, εντοχική, επαναλαμβανόμενη) των ονείρων και η επαναλαμβανόμενη, σπινάκιση και «κλειστοσυμπεριφορά». Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σσ. 116-117.

8. Ολοκατακτικό νόμος.

9. Το υπεργό είναι «εκείνο το μέρος του Εγώ όπου αναπτύσσονται η παρατήρηση και η κριτική του εαυτού». Πρόκειται ουσιαστικά για τον ήλεκτο κώδικα του ατόμου και ανάγεται στην εσωτερική, από το παιδί, των ήλεκτων κριτηρίων περί κάποιου και κοινού που επηρεάζουν οι νόδες του. Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σσ. 177-178 και C. S. Hall, *A Primer of Freudian Psychology*, New York 1954, 1979, σ. 31.

10. Ψυχανάλυση, πρηνή μορφή και μετέπειτα αντίπαλος του Freud.

11. Αποκάθεξη είναι η αφαίρεση της καθέξης, δηλ. της ενέργειας η οποία επενδύεται σε κάποιο αντικείμενο. Αν η καθέξη είναι συνειδητή με την ηλεκτική φόρμα, η αποκάθεξη είναι απελευθέρωση. Βλ. Rycroft, *ό.π.*, σ. 19 και στήμ. 5 του πόνου.

Time and Dream

P. Hartokollis

The psychoanalytic theory argues that dreams, unlike the unconscious, are not bound by time (imitations, to the extent they are not conscious).

Everything in the dream is experienced much more directly than in the reality of alertness. In parallel with the fluidity that characterizes the convictions and pursuits of man, a feeling of urgency or anxiety, a great narcissistic participation, a large investment in action and in people are components of the dream.

The time orientation of the dreamer is strictly towards the present. Any indication that any action in a dream represents memories or desires of the childhood—instigated by desires of the past—is a masqueraded sign and it must be interpreted through the coherence of the dreamer. The experience of the dreamer is ageless and represents his personality in its everlasting features; furthermore, it functions as a notion of time, a notion that is related closer with previous desires than with the present age and the social or professional status of the dreamer.

Based on a series of cases Freud (1900, 1933) has pointed out that time in a dream is expressed in terms of spatial relations, where the apparent meaning of the dream transforms time into space.

However, there are dreams in which the concept of time is perfectly clear as clock or calendar time and not as a time implied in pictures of space and motion.

It is known for years that the presence of the objective time in dreams symbolizes a variety of notions, usually concerning past experiences of time, such as anniversaries, deadlines, destiny, death.

The direct reference to time in conditions of disappointment or urgency usually contains the direct experience of time as continuity. Such an experience has often to do with conflicts concerning the superego, relationships that cause a deep guilt.

In reality, the dream is the state closer to the mystical experience a human can claim. The experience of nirvana in one's dream seems to depend on his ability to ignore or disconnect all sensational data from the objective source, lying in the outer world or in his very body.

Βιβλιογραφία

- Bonaparte, M. (1940), «Time and the Unconscious», *International Journal of Psycho-Analysis* 21, σσ. 427-466.
- Freud, S. (1900), «The Interpretation of Dreams», Standard Edition 5, Hogarth Press, London 1960, σσ. 1-621.
- Freud, S. (1913), «Observations and Examples from Analytic Practice», *Standard Edition* 13, Hogarth Press, London 1962, σσ. 183-196.
- Freud, S. (1933), «New Introductory Lectures on Psycho-Analysis», *Standard Edition* 22, Hogarth Press, London 1964, σσ. 5-182.
- Erikson, E. H. (1964), «The Dream Specimen of Psychology», *Journal of the American Psychoanalytic Association* 2, σσ. 5-56.
- Gross, A. (1949), «Sense of Time in Dreams», *Psychoanalytic Quarterly* 18, σσ. 446-470.
- Nurnberg, H. - Federn, E. (επιμ.) (1974), *Minutes of the Vienna Psychoanalytic Society*, τόμ. 3, 1910-1911, International University Press, New York.
- Smail, S. (1977), «The Golden Fantasy: A Regressive Reaction to Separation Anxiety», *International Journal of Psycho-Analysis* 58, σσ. 311-324.
- Wittgenstein, L. (1966), *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology, and Religious Belief*, επιμ. C. Barner, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.
- Zilboorg, G. (1951), «Psychoanalytic Concepts of Sleep and Dreams», στο H. A. Abramson (επιμ.), *Problems of Consciousness*, Corliers, Macy, London, σσ. 62-88.